

УКРАЇНСЬКИЙ ПЕДАГОГ І МЕТОДИСТ МИКОЛА ВОЛОДКЕВИЧ

**Вікторія ВДОВЕНКО, Оксана ГУР'ЯНОВА, Віталій ПОСТОЛАТІЙ
(Кіровоград)**

В статті здійснено спробу аналізу педагогічної спадщини М. Володкевича, зокрема, акцент зроблено саме на дидактичних поглядах видатного педагога.

В статье совершена попытка проанализировать педагогическое наследие Н. Володкевича, в частности акцент сделан именно на дидактических идеях выдающегося педагога.

Ключові слова: дидактичні погляди, реформаторська педагогіка, методист, комерційна освіта, практичні заняття.

Хоча на початку ХХ ст. ім'я Миколи Володкевича знав увесь освічений Київ, де він працював, і далеко за його межами, проте протягом тривалого часу воно випало з історії вітчизняної педагогіки. Чи не вперше після забуття, 1963 р. про нього згадав К. Парменов, присвятивши його діяльності декілька сторінок своєї монографії [10, 139-141]. Саме автори цієї публікації зробили свій внесок у дослідження біографії педагога. Педагогічну діяльність Миколи Володкевича досить ґрунтовно висвітлив В. Постолатій 1996 р. у дисертації “Розвиток комерційної освіти в Україні (1804 – 1920рр.)” [11, 80] та О. Гур'янова 2007 р. у дисертації “Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894 – 1920 рр.)” [7]. У контексті новаторської педагогічної діяльності О. Астряба про М. Володкевича 2004 р. згадала й Н. Дічек [8, 64]. Але не дивлячись на те, що його ім'я поволі повертається до нас, про нього ще мало що відомо широкому загалу. Залишається невисвітленою його діяльність як методиста-математика. Таким чином, **метою даної статті** є аналіз педагогічної спадщини М. Володкевича, зокрема, акцент зроблено саме на дидактичних поглядах видатного педагога.

На межі XIX і XX ст. погляди державних діячів, громадськості провідних країн світу було звернуто на освіту, яка ставала рушійною силою економічного й соціального розвитку. У цей час стрімко зростає кількість публікацій з педагогіки, проводяться конгреси і з'їзди освітян. Практика традиційної школи піддається нищівній критиці, висловлюються нові ідеї й концепції. На небосхилі західної педагогіки з'являються нові зірки Е. Кей, Ф. Гансберга, Л. Гурлитта, М. Монтессорі, О. Декролі, Е. Меймана, В. Лая, А. Біне, Е. Торндайка та ін. Вони прагнули докорінно змінити характер діяльності школи, перетворити її у місце підготовки самодіяльних, ініціативних, творчих і ділових людей, які здатні творчо використовувати на практиці набуті у школі знання. Ідеї нової реформаторської педагогіки знаходили активних послідовників і в Російській імперії.

В 1898 р. подружжя Володкевичів заснувало приватну жіночу гімназію, яку 1900 р. було реорганізовано в одне з перших в імперії жіноче комерційне училище [16, 4]. Засновницею нового навчального закладу офіційно була Людмила Миколаївна Володкевич, директором – її чоловік М. Володкевич. Відкриваючи комерційне училище, Володкевичі не розглядали це як комерційний проект з метою отримання прибутку, а прагнули насамперед реалізувати свої творчі плани в педагогіці, створити власну авторську школу на нових гуманістичних та демократичних засадах.

Принципи, які були покладені Володкевичами в основу діяльності педагогічної корпорації училища, викладені ними у “Памятной книжке (первой) женского коммерческого училища Л.Н. Володкевич”. Головним в організації навчально-виховного процесу тут виступали інтереси особистості. “Ми глибоко переконані в тому, що єдиною силою, яка може піднести педагогічну справу, вивести її з рутини й надати їй справжнього громадського значення, є контроль і вплив на неї громадської думки... Необхідно й пора визнати за суспільством право цікавитися вихованням своїх дітей; необхідно визнати й за дітьми право на увагу до їхніх інтересів з боку суспільства, право на отримання ними справді гуманного виховання, тобто такого виховання, яке мало б найперше на увазі інтереси людської особистості”, – було сказано в книзі [9, 1].

Звичайно, казенна школа ставила перед собою інші завдання. Дух, що в ній панував, був далеким від гуманізму. Тому, вважав М. Володкевич, “реформувати школу можливо лише в цілому, а не частинами; ніякі часткові зміни в навчальних планах і програмах, у нагляді за учнями, у винагороді викладачам і піднятті їхнього громадського статусу,... ніщо, виключно ніщо не поліпшить школу, поки

вона не почне займатися тільки тим, до чого покликана, віддавши в інші руки досягнення того, що не становить її завдання...” [1, 34].

М. Володкевича вирізняла нестандартність мислення, новизна підходів до педагогічних проблем. Він вважав, що “існуючий словесний спосіб вивчення наук в середній школі – це тяжкий пережиток середньовічного вербалізму” [6, 3]. Але й ідеї наочного навчання, які “далеко ще не увійшли в загальну практику” [6, 3], викликали у нього певні застереги: “Ідея наочності, як і вербалізм,... має на увазі лише функції сприймання учнем і має на меті головним чином полегшити йому запам’ятовування фактів... Таким чином, і при наочному навчанні, безсумнівно, кращому, ніж голий вербалізм, ми не цілком або навіть дуже мало позбуваємося традицій схоластики” [6, 4].

М. Володкевич заперечував доцільність “погоні за фактичними знаннями” і вважав, що при цьому “упускається дещо суттєвіше” [6, 7]. Цю думку він конкретизував так: “...Питання про програми відходять на другий план, а на перший виступає питання про метод викладання і про створення в школі такої атмосфери, при якій учням було б легко, вільно й приємно вчитись” [6, 8]. У іншій роботі він конкретизував своє бачення нових методів, говорячи так: “Самодіяльність – ось та основа, на якій виростає наш вихованець розумово, морально й фізично. Не навчання й виховання повинні бути девізом школи, а самонавчання й самовиховання під доброзичливим керівництвом розумного педагога” [1, 59-60].

Бурхливі зміни, які відбувалися на межі століть, на думку М. Володкевича, висунули нові вимоги до процесу навчання. “Ми повинні наблизити навчання до життя й, навчаючи, вправляти вихованців у тих самих навиках, які необхідні й у життєвій практиці. Необхідно навчити вихованця не тільки знати, але й могли, мистецтву не тільки вивчити, але й творити та робити; іншими словами – ми повинні виховати його самодіяльність. У дусі, який сприяє розвитку самодіяльності, повинні бути перероблені методи викладання...; одним же із засобів досягнення цієї мети слугують самостійні практичні роботи учнів під керівництвом викладача... в усьому, що підлягає вивченню”, – писав М. Володкевич [6, 4-5]. Широке впровадження практичних робіт він пояснював також і тим, яке значення для еволюції людини мало знайомство з оточуючим світом шляхом обмацування, мускульного відчуття. З цього приводу він писав: “Тільки досліджуючи предмет руками, можна скласти собі про нього вірне поняття; і тільки склавши собі запас зрозумілих чуттєвих образів і привчившись до конкретного мислення, можна перейти до абстрактного мислення... Звідси вочевидь значення мускульного відчуття для розвитку дитини...” [1, 61]. Саме з цих міркувань “училище відвело провідне значення самодіяльності учнів, яка знаходить своє головне – але не єдине – вираження в їхніх

практичних роботах” [14, 8-9]. Таким чином, основними дидактичними принципами М. Володкевича були самодіяльність учнів і зв’язок навчання з життям. Саме під цим кутом зору поступово вибудувався навчальний процес в училищі. Практичні роботи було запроваджено в усіх класах. Тактильні методи навчання домінували.

Ліплення з глини й пластиліну переслідувало навчальні завдання, передбачало зв’язок з іншими предметами, виготовлення геометричних тіл, рельєфів місцевості, контурів континентів тощо [14, 4].

Виголосивши нові загальні дидактичні принципи, М. Володкевич розробляв і нові методики викладання, узгоджені з цими принципами. Ним було підготовлено ряд праць з методик викладання природничих дисциплін, фізики, математики.

До з’їзду викладачів математики, який відбувся на різдвяних канікулах 1911 – 12 рр. у Петербурзі, М. Володкевич підготував доповідь про реальний напрямок викладання математики. Автор виходив з філософських аспектів математики, історії її викладання, тогочасних педагогічних концепцій і висловив ряд думок про необхідність зв’язку викладання математики з життям, конкретними його потребами, запровадження міжпредметних зв’язків. Корені тогочасного шкільного вербалізму й формалізму М. Володкевич вбачав у діяльності міністра освіти Д. Толстого, який протиставляв моральний і матеріалістичний напрямки навчання й виховання й вів послідовну боротьбу з останнім [5, 104]. Натомість сам М. Володкевич вважав, що “вимога базувати викладання науки в загальноосвітній школі на життєвих і реальних фактах не лише не виключає основної ідеї загальноосвітньої школи – всебічний розвиток душевних сил вихованця – але навіть тільки й має її на увазі” [5, 97].

М. Володкевич вдався до аналізу змісту шкільних математичних задач, на яких “найпереконливіше можна бачити віддаленість шкільної математики від життя й формальний характер її викладання” [5, 108]. На конкретних прикладах він доводив, що “загальна риса задач, на яких вправляються наші учні – їхня відірваність від життя” і їхня “невідповідність з реальними відношеннями” [5, 111-113].

М. Володкевич закликав розвивати в учнів “науковий скептицизм” [13, 103], те, що пізніше назвуть критичним мисленням. Він писав: “Ми повинні привчати наших вихованців до постійної перевірки теоретичних побудов на їхню узгодженість з дійсністю” [5, 102]. Також він звертав увагу на розвиток в учнів “чуття реального”, на приучення їх “давати собі звіт у вірогідності одержаних ними результатів” [5, 114].

Відомий у майбутньому український методист викладання математики О. Астряб (1879 – 1962) розпочинав свою педагогічну діяльність 1905 р. в училищі Л. Володкевич. Наталя Дічек, яка дослідила

початок його педагогічної діяльності, писала: “О.М. Астрябу поталанило зустрітись з непересічною особистістю свого часу – людиною передових соціально-педагогічних поглядів, лібералом і просвітителем за покликанням Миколою Миколайовичем Володкевичем...” [8, 64]. За великим рахунком, М. Володкевича можна вважати вчителем О. Астряба. Саме під впливом спрямування навчально-виховного процесу в училищі Володкевичів, О. Астряб розробив і почав викладати з 1906–07 н.р. пропедевтичний практичний курс наочної геометрії. На нього в училищі відводилося по одній тижневій годині протягом трьох років у I – III класах училища [14, 6-7]. Після відповідної апробації в училищі О. Астряб 1909 р. опублікував підручник “Наглядная геометрия”, який швидко набув популярності й в інших комерційних училищах України. То ж 1911 р. цей підручник було перевидано вдруге [5]. А взагалі-то він витримав 13 видань і був перекладений п'ятьма мовами. Вважаємо, що цей підручник і пропедевтичний курс наочної геометрії було розроблено О. Астрябом під впливом концептуальних поглядів М. Володкевича на викладання математики в школі. Підставою для подібного твердження є робота М. Володкевича “До питання про реформу викладання математики”, яка була надрукована окремою брошурою 1910 р. Хоча об'єм дослідження невеликий (усього 60 с.), проте воно містить понад сто посилань на німецькі, французькі й англійські публікації. Тобто, досліджуючи стан викладання геометрії в розвинутих країнах, М. Володкевич узагальнив думку провідних фахівців світу з даного питання, всебічно дослідив проблему й зробив свої кваліфіковані висновки. Автор проаналізував стан викладання геометрії у провідних країнах, відгуки з цього приводу міжнародних конгресів і дійшов висновку, що “вже давно в Західній Європі піддаються жорсткій критиці результати, які отримуються в середній школі викладанням математики, і особливо геометрії” [3, 5]. М. Володкевич прийшов до висновку, що головна причина труднощів викладання криється не у розробці програм, що вона лежить у концептуальних принципах і підходах, а саме в схоластиці, яка особливо панувала у викладанні геометрії. Її проявом у навчанні було переважне вивчення формально-логічних доведень. Її вирізняло: “1) відірваність від життя, 2) домінування вербалізму, 3) виключне піклування про формальний бік навчання” [3, 29].

Володкевич з притаманною йому глибиною встановив причини й витоки схоластичного підходу в педагогіці в цілому, і у викладанні геометрії зокрема. Це і певна, на якомусь етапі історичного розвитку цілком виправдана традиція, і прагнення викладати по Евкліду й доводити геть усе, крім аксіом: і що всі прямі кути рівні, і що коло має лише один центр, і що найкоротша відстань між двома точками є по

прямій тощо. Він піддав подібний підхід гострій критиці з позицій сучасної і близької йому по духу реформаторської педагогіки. Він заявляв, що “система Евкліда є зовсім непридатною для педагогічних цілей”, що “виключно логічне викладання геометрії є пережитком схоластики” [3, 28-29].

Він наголошував на необхідності зв'язку викладання з життям, практикою, на врахуванні вікових і психічних особливостей учнів. Крім логічних міркувань, закликав “визнати за інтуїцією доказову силу” [3, 22]. Крім дедукції закликав широко користуватися й індукцією, особливо на початковому ознайомленні з геометричним матеріалом. Узагальнивши західний досвід, він обґрунтував необхідність і корисність пропедевтичного курсу геометрії в молодших класах, що й було зроблено О. Астрябом.

Робота М. Володкевича не є суто методичним дослідженням проблеми викладання геометрії в середній школі. Вона містить достатньо глибокі й розгорнуті філософські й педагогічні роздуми, історичний екскурс. Цікава вона й своїми відступами й деталями, зокрема, про місце математики в системі шкільних предметів і зв'язок між ними, про математичні здібності, про психологічний погляд на геометричні доведення, про шкільну математику з точки зору класичної й реальної освіти, реформаторської педагогіки тощо.

М. Володкевичем було багато зроблено і в методиці викладання фізики, головним чином, при розробці й запровадженні курсу практичних занять з цього предмета. “Такий курс, – доповідав він 1 січня 1910 р. на розширеному засіданні Московського товариства розповсюдження природничо-наукових знань, на якому також були присутні учасники XII з'їзду російських природодослідників і лікарів, – дозволив би учню самому побудувати на підставі свого власного досвіду всю будову фізики в її основних рисах...” [4, 3]. Разом з сином М. Володкевич 1910 р. випустив курс практичних занять з фізики для середніх навчальних закладів. У цьому посібнику вони анонсували книгу, яку готували до друку: “Методичні зауваження до постановки практичних занять з фізики в середній школі” [2, III]. Володкевичі висунули вимогу про те, що для шкільних потреб повинні бути свої прилади, “по можливості простої й дешевої конструкції й мати разом з тим точність, достатню для навчальних завдань” [2, IV]. Досить багато таких приладів спеціально для лабораторних робіт було сконструйовано самими Володкевичами [14, 30]. Весь цей курс містив понад сто робіт. Деякі з них були схожими й відрізнялися за складністю виконання й похибкою вимірювань.

Необхідно зазначити, що педагогічні й методичні ідеї видатного методиста не носили суто теоретичний характер, усі вони проходили апробацію в стінах училища Володкевичів.

Виступаючи за зв'язок навчання з практикою, з життям, за впровадження лабораторних і практичних робіт при вивченні курсів наук, Володкевичі не могли не запровадити їх у своєму училищі. Пропедевтичний курс фізики IV кл. училища містив 12–15 робіт, які, головним чином, полягали в основних вимірюваннях (лінійних розмірів тіл, маси, об'єму, густини тощо). При їхньому виконанні використовувалися знання з наочної геометрії, алгебри. Систематичний курс V і VI класів охоплював традиційні теми: механіку, теплоту, властивості рідин і газів, звуку й світла, електрику й магнетизм. Протягом року учениці виконували близько 20 робіт, а за весь курс – близько 75 [4, 5–6].

Практичні роботи з природознавства, починаючи з молодшого підготовчого і закінчуючи II класом, становили перший концентр, який мав пропедевтичний характер. У підготовчих класах діти майже виключно спостерігали за рослинами й тваринами, яких приносили до класу або які тут жили певний час (кролик, білка, їжак, черепаха, птахи тощо). Міжпредметні зв'язки в училищі використовували досить широко. Так, у підготовчих класах ці “уроки природничої історії й російської мови поставлені в тісний зв'язок і знаходяться в руках однієї вчительки” [6, 9]. Після спостережень, учителька бесідувала з дітьми з приводу побаченого, допомагала їм сформулювати описи для письмового занотовування або лише формулювала питання, а відповіді діти писали самостійно. Поступово роботи ускладнювалися [6, 10]. У першому класі 1908–09 н. р. дітям пропонувалося виконати 12 робіт про захист рослин від тварин (колючки, запах, смак), про рослини й рибки акваріуму, про властивості повітря, води й ґрунту. У другому класі список містив 18 робіт про пророщування насіння, будову деревини, квітки, опис рослин, листків, плодів, одержання кисню, вуглекислого газу, знаходження об'ємів і густин тіл, гірські породи, кристали, дифузії [6, 11–12]. Систематичний курс природничої історії у III кл. містив ботаніку, у IV і V кл. – зоологію і в VI – фізіологію людини й тварин [6, 9]. Цей курс передбачав широке використання мікроскопів. У IV кл. діти вже займалися анатомуванням безхребетних і хребетних тварин [6, 14]. Ці роботи мали продовження в гуртках, підготовці рефератів, публікацій в учнівських журналах.

В училищі Л. Володкевич відводилося якомога менше місця механічному запам'ятовуванню. Натомість акценти робилися на інших видах розумової діяльності. Навчання з книжки у молодших класах майже не практикувалось і лише у старших класах ставало домінуючим.

Домашніми завданнями молодші школярі не переобтяжувались, основна робота виконувалася на уроці. Для розвитку інтересу в дітей до навчальних предметів навчання проводилося максимально наочно, демонструвалися колекції, картини, досліди, організовувалися численні екскурсії. Часто на подібні екскурсії до музеїв Києва дітей водила сама Людмила Володкевич.

Микола Володкевич написав ряд книжок з методики викладання математики, природничих дисциплін, розробив курс практичних занять з фізики. Ці книжки не втратили наукового значення й сьогодні. У них наголошувалося, що навчання повинно бути посильним для учнів. Адже при відсутності зовнішнього примусу діти б не робили непосильної роботи. Крім того, подібне мало б ряд негативних виховних моментів. Чільне місце відводилося практичним роботам учнів: письмовим при вивченні гуманітарних предметів, дослідним при вивченні природничих. Виконання цих робіт повинно було сприяти розвитку самодіяльності учнів. В училищі виключалися будь-які засоби зовнішнього впливу: покарання, нагороди й оцінки. На думку Володкевичів, ці засоби обмежували внутрішню самодіяльність учнів. Крім того, зовнішній вплив вихователів – шкільних та домашніх – рано чи пізно закінчувався, тому головним вважалася самодіяльність та самодисципліна. Оцінки замінювалися характеристиками учнів з кожного предмету. Відсутність оцінок не знижувала інтересу дітей до навчання, інтенсивності їхньої навчальної праці. Всіма заходами училище намагалося викликати в учнів усвідомлення того, що розвивати себе всебічно є їхнім обов'язком і що викладачі є для них лише доброзичливими помічниками у справі їхнього самовдосконалення. Училище намагалося також пробудити ініціативу учениць. Сприяння випуску класних учнівських журналів розглядався і в цьому аспекті.

Володкевичі постійно й наполегливо працювали над піднесенням педагогічної майстерності викладачів, створенням колективу одностудентів, нагромадженням роками досвідом охоче ділилися з педагогами Києва. Свою роботу в училищі здійснювали у тісній взаємодії з батьківським активом. Практикувалися взаємовідвідування уроків викладачами та відвідування уроків тими, хто готувався до педагогічної діяльності, проведення періодичних нарад педпрацівників та батьків учнів. М.Володкевич був ініціатором утворення методичних об'єднань викладачів комерційних училищ м. Києва [15, 7]. Намагаючись оптимізувати й активізувати навчально-виховний процес, в училищі постійно впроваджували якісь новації: організовували київський міський дитячий кінематограф [17, 46], робили перші найпродуктивніші уроки трохи довшими, а останні – коротшими, серед уроку проводили фізкультхвилинку тощо [16, 82]. 1913 р. М.Володкевич

був нагороджений великою золотою медаллю Всеросійської виставки у м. Києві за багаторічну педагогічну діяльність. Черговою великою золотою медаллю було нагороджено й саме училище Л.Володкевич [12, 6].

М. Володкевич був одним із найяскравіших педагогів-реформаторів початку ХХ ст., він мав величезний вплив на розвиток педагогічної думки і середньої освіти не лише України, але й усієї Російської імперії. Його ім'я має зайняти належне йому місце в пантеоні класиків української педагогіки.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Володкевич Н.Н. Алхимия и алхимики // Мир Божий. – 1899. – №9-1019. Володкевич Н. Задачи педагогической деятельности. О принципах, которые должны быть положены в основу преподавания естествознания в средней школе. – К.: Тип. С.Кульженко, 1905. – 74с.
2. Володкевич Н.Н. Курс практических занятий по физике для средних учебных заведений. – СПб – К., 1910. – 224с.
3. Володкевич Н.Н. К вопросу о реформе преподавания математики. – СПб– Киев: Сотрудник, 1910. – 60 с.
4. Володкевич Н. О практических занятиях по физике в средней школе. – М.: Тип. Мос. университета, 1911. – 15 с.
5. Володкевич Н. О реальном направлении преподавания математики в связи с жизненными и научными фактами // Труды I всероссийского съезда преподавателей математики. – СПб, 1913. – С. 97–122.
6. Володкевич Н.Н. О практических занятиях по естествознанию в средней школе. – М.: Тип. Мос. университета, 1911. – 16 с.
7. Гур'янова О.В. Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894 – 1920рр.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Кіровоград, 2007. – 178 с.
8. Дічек Н. Новаторська педагогічна діяльність О.М.Астряба у Київському приватному жіночому комерційному училищі // Рідна школа. – 2004. – №9. – С. 64–66.
9. Памятная книжка (первая) женского коммерческого училища Л.Н.Володкевич. – К., 1906. – 172с.
10. Парменов К.Я. Химия как учебный предмет в дореволюционной и советской школе. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1963. – 359с.
11. Постолатій В.В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804 – 1920 рр.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1996. – 210с.
12. Список наград присуждённых и утверждённых экспонентам... Всероссийской ... выставки 1913г. в г. Киеве. – К.: Тип. Р.Шредера, 1914. – 34с.
13. Чабан М. Птахи з гнізда Придніпров'я. – Дніпропетровськ, 2005. – 440с.
14. Частное женское коммерческое училище Л.Н.Володкевич в Киеве: объяснительная записка к экспонатам училища на выставке...в СПб 1912г. – К.: Тип. Первой артели печатного дела, 1912. – 43с.
15. Протоколи нарад директорів київських комерційних училищ з питань позашкільного нагляду. – ф. 94, оп. 1, ч. III, спр. 2860, арк. 7. // Державний архів м. Києва.
16. Протоколи засідань педагогічної комісії. – ф. 203, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 2, 4, 41, 43, 44, 46, 55, 75, 82, 84. // Державний архів м. Києва
17. Протоколи засідань педагогічної комісії. – ф. 203, оп. 1, спр. 81, арк. 1, 18, 25, 32–33, 37, 46, 51. // Державний архів м. Києва.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вдовенко Вікторія Віталіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри математики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: історія освіти (XIX – початок XX ст.), використання інформаційних технологій на уроках математики, особливості роботи з обдарованими дітьми та ін.

Гур'янова Оксана Віталіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загально-технічних дисциплін Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: історія освіти (XIX – початок XX ст.), розвиток творчого потенціалу учнів на уроках технологій, інтерактивні технології та ін.

Постолатій Віталій Володимирович – кандидат пед. наук, доцент кафедри методик початкового навчання Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: історія освіти (др. пол. XIX – поч. XX ст.): історія комерційної освіти, реформаторська педагогіка та ін.